

PRAVNI STATUS ŽENA U PATRIJARHALNIM KUĆNIM ZADRUGAMA NA BALKANU I U PODUNAVLJU (UGARSKOJ I HRVATSKOJ)

Sažetak: *Iako naizgled položaj žena u balkanskim zemljama i u Kraljevini Ugarskoj nema zajedničkih točaka, u stvarnosti je međusobni utjecaj itekako vidljivo. Kada je 1844. usvojen Srpski građanski zakonik, njegova autora, novosadskog odojjetnika i senatora Jovana Hadžića kritizirali su zbog toga, što je u velikoj mjeri preuzeo odredbe iz Austrijskog građanskog zakonika, iz pravnog sustava koji se bitno razlikovao od pravnih i društvenih odnosa i tradicije u Srbiji toga vremena. Ipak taj je zakon ostao na snazi do 1945., kada ga je ukinuo novi režim u socijalističkoj Jugoslaviji. Značajan dio zamjerki odnosio se na diskriminatorne odredbe koje se tiču žena, a koje su bile oprečne zakonskim normama u Habsburškoj Monarhiji. Posebno je nepovoljan bio pravni položaj udatih žena u Srbiji. Na Kosovu, u Crnoj Gori, Sjevernoj Makedoniji i Albaniji dugo je bio na snazi zakonik običajnog prava nazvan Kanun Leke Dukadinija (Kanuni i Lekë Dukagjinit), koji je ženama davao još manje prava. U Bosni i Hercegovini su vjerski pravni sustavi (katolički, pravoslavni, šerijatski) regulirali obiteljske i imovinsko-pravne odnose. Za sve balkanske zemlje bio je karakterističan patrijarhat, zajedničko vlasništvo nad imovinom, obrana od neprijateljskih ugroza i solidarnost. Te tradicionalne vrijednosti su sa sobom u Kraljeviniu Ugarsku donijeli oni južni Slaveni koji su pobjegli sa svojih ognjišta. Premda su u novoj domovini bili lojalni građani koji su poštovali zakone, ipak su unutar*

* Dr. habil. László Heka PhD, um. izvanredni profesor Pravnog fakulteta u Szegedu, Mađarska, Institut za poredbeno pravo i pravnu teoriju, 6721 Szeged, Bocskai út 10-12, Hungary <https://orcid.org/0000-0001-8561-2628>; e-mail: heka@juris.u-szeged.hu.

svojih zajednica očuvali raniji način života u zadrugi, po kojoj su bili prepoznatljivi u Hrvatskoj i Slavoniji te Ugarskoj.

U ovom radu analiziramo zakonima i običajima propisana prava i obveze žena i pokušavamo odgovoriti na pitanje u kojoj mjeri su njihove norme utjecale na sveukupni pravni položaj žena u balkanskim zemljama, odnosno u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji te Kraljevini Ugarskoj.

Ključne riječi: *Srpski građanski zakonik iz 1844. godine, Kanuni i Lekë Dukagjinit (KLD), Dalmatini-Bunjevci u Podunavlju, prava i obveze žena, zadruga*

1. Uvod

U ovom radu dajemo poredbenu analizu položaja žena u patrijarhalnim kućnim zadrugama na Dinarskom gorju, odnosno u Slavoniji i Kraljevini Ugarskoj (najvećim dijelom u današnjoj Vojvodini). U radu primjenjujemo normativnu, povijesnu i komparativnu metodu. Analiziramo normativne akte koji su bili na snazi u Srbiji (Srpski građanski zakonik, dalje u tekstu: SGZ), na Kosovu, u sjevernoj Albaniji, Crnoj Gori i širem području balkanskog poluotoka (Kanuni i Lekë Dukagjinit, dalje u tekstu: KLD), odnosno na području Habsburške Monarhije (zakonski propisi koji su regulirali pravni status zadruga u Hrvatskoj, Slavoniji i Kraljevini Ugarskoj). Osim pisanih zakona kompariramo i odredbe vjerskog i običajnog prava koje su balkanske pridošlice donijele sa sobom u Podunavlje. Glede pravnog položaja žena i njihova nasljednog prava posebnu važnost ima miraz, koji se u Podunavlju uglavnom nazivao djevojačka sprema ili oprema. U Hrvatskoj, a poglavito u Ugarskoj, nije postojala "prćija" kao imovina koju žena u brak donosi mužu, nego je češća bila praksa osobnog imetka u obliku "štara". U Bačkoj se djevojačka sprema uglavnom sastojala od šest perjanih jastuka, dvije dunje perjanice i pregršt ručnih radova, vezenih, ili tkanih, odnosno od namještaja (dva kreveta i ormara). Siromašnije mladenke su mladoženji donosile nešto manje namještaja, tek jedan krevet i ormar, a one nešto imućnije dva kreveta i ormara s djevojačkom spremom.¹

Naime, oprema/sprema se nakon svatova odnosila u kuću mladoženje gdje se prikazivala, kako bi se moglo procijeniti koliko je nevjesta imućna.

Nestankom zadruga promijenjen je pravni položaj žena u obiteljima, pa su one postupno postale potpuno ravnopravne. Kod Šokaca i Bunjevaca u Podunavlju dijelom je još i danas zadržan običaj da majke stavljaju djevojačku spremu u škrinje izrađene od različito ukrašenog drveta. Nju će njihove kćeri kao nevjeste donositi u svoju novu obitelj.

¹ DARABAŠIĆ, S., Djevojačka sprema, Hrvatska riječ, Subotica <https://www.hrvatskarijec.rs/vijest/A22471/Djevojačka-sprema/>.

Kod Mađara se djevojačka sprema naziva štafirung (stafirung). Vjenčani dar mladenke tradicionalno se sastojao od posteljine, ručnika, stolnjaka i kućanskih predmeta. I kod mađarskih obitelji su žene prikupljale štafirung još od rođenja kćeri, uglavnom same vezući tkanene dijelove nevjestina dara. Cilj djevojačke spreme jest uspostaviti zajedničko kućanstvo mladog para, osiguravajući financijsku neovisnost mlade žene.

Sam naziv upućuje na njemačko podrijetlo ovoga običaja, riječ *Staffirung* znači opremu, odnosno izložbu. Naime, i kod Mađara se prije vjenčanja štafirung predstavljao rodbini i zajednici.

2. Srpski građanski zakonik iz 1844.

Zamisao da Srbija treba imati svoj građanski zakonik potječe od kneza Miloša Obrenovića. Želio je da taj zakonik slijedi francuski i austrijski model. Zato je naložio svojim lingvistima da prevedu francuski Code civil iz 1804. i Austrijski građanski zakonik iz 1811. godine (*Allgemeine bürgerliche Gesetzbuch für die gesamten deutschen Erbländer der Österreichischen Monarchie, ABGB*), s namjerom da na temelju njih izrade građanski zakonik primjeren srpskim prilikama. Prijevod građanskog zakonika povjerio je 1829. godine Vuku Stefanoviću Karadžiću, kome je ovaj pravno zahtjevan tekst bio nepremostiva prepreka. Terminologija Napoleonovog zakona stvarala je veliki problem i ostalim kneževim prevoditeljima, jer francuski pravni termini i rimsko pravo nisu bili poznati u Srbiji, koja je stoljećima bila pod turskom vlašću. Oni su primjerice latinski izraz *servitut* htjeli prevesti kao ropstvo, a za hipoteku (*hypotheca*) su mislili da je ljekarna (*apoteca*), te se radi o lapsus lingue.² Kneza je pravno obrazovani književnik Joakim Vujić (pokretač srpskog kazališta u Ugarskoj) u pismu od 20. svibnja 1833. upozorio da je prijevod *Code civila* besmislen i da se ne može koristiti.³ Miloš Obrenović je odustao od usvajanja francuskog modela, pa je 1840. sklopio ugovor s novosadskim senatorom i poznatim odvjetnikom Jovanom Hadžićem, radi izrade srpskog građanskog zakonika. On je kao vrstan pravnik i praktičar bio vrlo dobro upoznat s austrijskim i mađarskim civilnim pravom koje je poslužilo kao temelj srpskog prava. Zato je *Zakonik Građanski za Knjaževstvo Srbiju*, koji je prihvaćen 25. ožujka 1844. bio dočekan "na nož" ponajprije u redovima srpskih pravnika u Kraljevini Ugarskoj. Oni su njegovu autoru zamjerali što je s jedne strane "prepisao" ABGB, ali je iz srpskog zakonika izostavio odredbe koje se tiču prava žena. Mađarski Srbin Pavle Šeroglić predbacio je Hadžiću što je nasljedno

² AVRAMOVIĆ, S., Srpski građanski zakonik 1844. i pravni transplant, Srpski građanski zakonik 170. godina. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 13-46, Beograd, 2014., str. 21. <http://www.ius.bg.ac.rs/drakitic/Srpski-gradjanski-zakonik-170-godina.pdf>.

³ NIKOLIĆ, D., Rad na Građanskom zakoniku u Srbiji 1829-1835. godine, JOVIČIĆ, M., Sto pedeset godina od donošenja Srpskog građanskog zakonika (1844-1994), Beograd, 1996., str. 89.

pravo žena “čak i u Kuranu povoljnije riješeno nego u SGZ-u”.⁴ Ipak je ovaj zakon ostao na snazi duže od jednoga stoljeća, ukinuo ga je tek jugoslavenski socijalistički režim.⁵

2.1. Imovinski položaj žena u zadrugama na Balkanu, Ugarskoj i Hrvatskoj

Zadruga je bila najčešći oblik društvenog organiziranja na većem dijelu Balkanskog poluotoka. Djelovala je kao privredna i proizvodna zajednica, ali i obrambeni savez ljudi povezanih rodbinskim vezama. Prema čl. 57 SGZ-a, zadruga je “zajednica više odraslih koji žive sa svojim potomcima”. Brojala je od dvadeset do osamdeset članova, na Kosovu ih je moglo biti i više. Zakon je ovakvu vrstu organizacije smatrao poželjnom, “normalnom” i neophodnom za opstanak porodice i zajednice. Budući da je zasnovana na patrijarhatu, morali su se strogo poštovati tradicionalni međusobni odnosi, prava i dužnosti pojedinih članova, a posebno uloge muškarca i žene u porodici i zadruzi. Tko naruši društveni poredak u zadruzi, postajao je potpuno izoliran, zajedno s članovima svoje uže obitelji i to od strane cijeloga sela. Takvi pojedinci bili su isključeni iz zajednice, nisu mogli sudjelovati u društvenom životu, niti se ženiti, jer im nitko ne bi dao kćer za ženu.

U zadruzi su bila detaljno određena prava i obveze svih članova, od starijih do male djece, a postojala je jasna hijerarhija i unutar ženske zajednice. O muško-ženskom odnosu u braku mnogo govori sam naziv za ženu: ona je “stopanica”, tj. prati svoga muža u stopu, služi mu i ispunjava njegove želje.⁶

Zadruga na Balkanu djelovale su na temelju običajnog prava, u njima su žene bile u podređenijoj ulozi nego u zadrugama koje su postojale u Vojnoj krajini (granici) u Vojvodini i Hrvatskoj i Slavoniji, čiji je status bio reguliran zakonima.⁷ Najpoznatiji među njima su “Vlaški statuti” (*Statusa Valachorum*) od 5. listopada 1630., “Militär-grenzrechte für das Karlstadter u. Varasdiner Generalat” iz 1754., “Systemalverordnung” iz 1787., zatim je 1807. stupio na snagu “Osnovni zakon za Karlovačku, Va-

⁴ ŠEROGLIĆ, P., Pregled Zakonika Građanskog za Knjaževstvo Serbiju 25. marta obnarodovanog, Bačka Vila 4/1845., Novi Sad, 1845., str. 114-187.

⁵ Zakon o nevažnosti pravnih propisa donesenih prije 6. travnja 1941. i za vrijeme neprijateljske okupacije. Narodne novine 86/1946., 105/1946., 96/1947. <https://informator.hr/zakoni/339905-zakon-o-nevaznosti-pravnih-propisa-donesenih-prije-6-travnja-1941-i-za-vrijeme-neprijateljske-okupacije?id=339905>.

⁶ TANASIĆ, S. Z., Stopanica, Godišnjak za srpski jezik, Filozofski fakultet Niš, 2016., god. 27, br. 14, str. 263-269.

⁷ Zajednica slična južnoslavenskim zadrugama preživjela je samo među lutajućim Romima. Vođa logora (*shero Rrom/baro shero*) je stariji, iskusniji i ugledniji čovjek koji se brine o materijalnim potrebama putnika i njihovoj zajedničkoj obrani. Predstavlja zajednicu u odnosima s drugim Romima ili “gadžovima” (domicilnim stanovništvom), a odluke donosi u konzultaciji sa “starješinama”. Nemaju pisana pravila, povijesne opise, nego prenose svoje tradicije jedni drugima, starija generacija određuje što je dobro, a što loše, što je “Rom”, a što nije, odnosno što je pravo ili dužnost “muškarca” i “žene”.

raždinsku, Hrvatsku, Bansku i Slavonsku vojnu krajinu", te 1850. godine i "Osnovni zakon za Hrvatsku, Slavonsku i Banatsku srpsku granicu". U Kraljevini Ugarskoj su zakoni broj 1873.: XXIX., 1885.: XXIV. i 1898.: XII. regulirali pitanje postupnog ukidanja Vojne krajine, a zajedno s njim i dokidanje zadruge kao institucije.⁸

Zadruge u Hrvatskoj i Vojvodini bile su pravne osobe, žene su imale svoj udio u zajedničkoj imovini, sukladno zakonu se zadružna imovina mogla dijeliti (svi odrasli članovi zadruge, kojima više nisu bili živi roditelji, mogli su inicirati diobu), dok su u balkanskim zadrugama na teritoriju Osmanskoga Carstva žene bile isključene od mogućnosti stjecanja imovine.⁹ Osim toga, proširene porodične zajednice na području Vojne krajine prvobitno su bile vojni feudalni posjedi, koji su se članovima zadruge dodjeljivali umjesto plaće. U pogledu imovinskog statusa žena vrijedi napomenuti da je ona, zajedno s drugim punoljetnim članovima zadruge, imala pravo zahtijevati podjelu domaćinstva. Udovica i njezina djeca naslijedili su pravo plodouživanja preminulog muža, a ako je došlo do podjele zajedničke imovine, onda su se u odnosu na nju i njezinu djecu primjenjivale odredbe ABGB-a. Udovica bez djece imala je ista prava na uživanje plodova kao i ostali članovi porodice, a u slučaju podjele imovine, imala je pravo na nasljeđivanje četvrtine udjela svog preminulog supružnika. Nakon muževljeve smrti žena je dobila svu zajednički stečenu imovinu. Ovaj oblik zadruge bio je najčešći u Šajkaškom okrugu, postojao je do ukidanja zakona broj XXIV. iz 1885. U Hrvatskoj i Slavoniji je nakon demilitarizacije Vojne krajine (1881.) donesen novi zakon kojim se uređuju zadružni odnosi. Tim zakonom iz 1889. priznat je pravni subjektivitet zajedničke, nedjeljive i neotuđive zadružne imovine.¹⁰ Prilikom diobe pravo na udio imali su punoljetni muški i ženski članovi (kao "glave" svake porodice), ako im pretci više nisu bili živi ili nisu bili članovi zadruge. Žene su izgubile to pravo, ako su se ponovo udale i to za člana zadruge. Udovci i udovice bez djece imali su pravo na plodouživanje, a u slučaju raspodjele imovine pripadalo im je pravo na $\frac{1}{4}$ udjela svog preminulog supružnika (§ 31. zakona).¹¹

Povoljniji položaj žena u Vojnoj krajini ogledao se u tome što je zajednička zadružna imovina (stožer) u Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji, Bosni, Albaniji i Bugarskoj bila nedjeljiva, pa se nije mogla naslijediti. Prema SGZ-u (čl. 397.) položaj kćeri jedinice bio

⁸ PÉTERVÁRI, M., One Empire and Two Ways of Public Administration: The Second Level Administrative Division in Austria-Hungary, *Journal on European History of Law*, Budapest, 2018., str. 134.

⁹ KREŠIĆ, M., Hrvatske kućne zadruge: dioba per linea ili per capita, *Pravni vjesnik Osijek*, 31. god., br. 1, Osijek, 2015., str. 19, file:///C:/Users/Felhaszn%C3%A1l%C3%B3/Downloads/kresic.pdf, pp. 63-74. SUBAŠIĆ, S., Pravna motrišta vlasništva i suvlasništva s posebnim osvrtom na transformaciju ustanove bračne stečevine, *Pravo i porezi*, br. 12/12, Zagreb, 2012., str. 28.

¹⁰ Zakon od 9. svibnja 1889. o zadrugah, *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, 1889., komad VIII., br. 32, str. 365-382.

¹¹ Vidi opširnije: KREŠIĆ, M., Entitlement of Female Descendants to Property of Croatian Communal Household, In: *Journal on European History of Law*, vol. 2, 2011., str. 73-85.

je specifičan, jer su prije nje u redu nasljeđivanja nekretnina prethodili ne samo sva braća, nego i drugi muški srodnici unutar zadruge.¹² Njoj je pripadao samo miraz te pravo uzdržavanja i pristojnog udomljenja po postojećem običaju. Takvo rješenje nije bilo pravedno, nije odražavalo ni volju oca, jer je on vjerojatno želio da njegove nekretnine naslijedi rođena kći, a ne neki daljnji rođak koga možda i ne poznaje. U Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori udovice su imale pravo plodouživanja sve dok su nosile prezime svoga muža (dakle, ako se nisu ponovo udale).¹³ Isto pravilo vrijedilo je i u Kneževini Srbiji.¹⁴

Kod muslimana Bošnjaka udovica bi se ponekad udala za neoženjenog člana zadruge i tako je mogla ostati u zajednici. Kod bosanskohercegovačkih i crnogorskih kršćana često se događalo da muž za života odvoji za svoju ženu komad zemlje i dio pokućstva i tako joj osigura stambeno zbrinjavanje do kraja života.¹⁵ Tako je izbjegnuta mogućnost da njegova žena bude izložena samovolji svoje djece.

2.2. Prava i dužnosti žene

Uloga žene u zadruzi bila je sporedna. Prema običajnom pravu njezina dužnost je bila da vodi domaćinstvo, odgaja djecu i obavlja kućne poslove. Unutar zadruge postojala je hijerarhija i na muškoj i na ženskoj strani. Mater familias se starala o vođenju domaćinstva, rješavanju manjih sukoba među ženama, dodjeljivala je zadatke ženama koje su je morale slušati i poštovati. Ovaj zadatak obično je obavljala supruga "starješine", rjeđe njegova majka, a ako su one već bile stare, onda je vođenje ženskih poslova povjereno jednoj mudroj i iskusnoj ženi. Odluku o tome donosio je starješina ili punoljetni muškarci u zadruzi većinom glasova. Žene nisu sudjelovale u odlučivanju o nekretninama i pravnim pitanjima, jer je to bilo u isključivoj nadležnosti muškaraca. One su mogle dati svoje mišljenje, a pravo glasa im je pripadalo jedino u stvarima koje su se odnosile na kućne poslove šire porodice. Kod Srba je žena od imovine imala samo ono što je stekla radom izvan domaćinstva, pa je takvu stvar mogla prodati, darovati ili s njom na drugi način raspolagati.¹⁶

¹² STANKOVIĆ, U., Hiljadu osamsto četrdeset šesta - Naslednopravni položaj ženske dece po treći put na dnevnom redu, Srpski građanski zakonik 170. godina. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 13-46, Beograd, 2014., str. 408.

¹³ BOGIŠIĆ, B., Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena. Gragja u odgovorima iz različnih krajeva slovenskoga juga, knj. I., Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1874., str. 30.

¹⁴ GAVRILOVIĆ, B., Naslednopravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakonu, Soković, S., Usklađivanje pravnog sistema Srbije sa standardima Evropske unije [Knj. 8]. Pravni fakultet Kragujevac, 2020., str. 21-30.

¹⁵ STOJANOVIĆ, V., Prilog poznavanju porodičnih zadruga u rožajskom kraju, Rožajski zbornik, Rožaje, 1985., str. 95.

¹⁶ HEKA, L., A balkáni nók jogi helyzete a 19. századtól napjainkig, Pro Futuro, vol 10, No. 3, Debrecen, 2020., str. 101-123.

U okviru zadruge vrijedilo je pravilo da muška djeca trajno ostaju članovi zadrugnog domaćinstva, dok se djevojke poslije udaje sele u zadrugu svoga muža. Razvod-rastava braka (*divortium*) je bio izuzetak jer se smatrao sramotom za cijelo bratstvo ili rod. Međutim, po zakonu Srpske pravoslavne crkve razvod braka je dopušten iz tzv. subjektivnih razloga. To su: preljub, kazneno djelo počinjeno protiv života supružnika, pravomoćna zatvorska kazna u trajanju dužem od osam godina, ili ako je jedan od bračnih drugova napustio kršćansku vjeru, kao i u slučaju nestanka (razvod braka može biti zatražen kod crkvenog suda po isteku roka od šest godina) ili prikrivanja (razvod je bio moguć poslije četiri godine).¹⁷ Ako je ipak došlo do rastave braka, onda su odrasli sinovi ostajali s ocem, a odrasle kćeri i vrlo mala djeca (bez obzira na spol) preselila su se s majkom u rodnu kuću njezine porodice.¹⁸ Majka je odgajala sinove do njihove četvrte godine, a kćeri do sedme godine, nakon čega su se djeca preselila kod oca (čl. 118 SGZ). Otac je bio dužan izdržavati kćeri i udavati ih po postojećim običajima. Ako se djevojka nije htjela udati, mogla je koristiti samo svoje pravo plodouživanja. Prema SGZ najniži pravni status u pogledu osobnih prava pripadao je udatim ženama (čl. 108, 109 i 110). One nisu imale ni poslovnu sposobnosti nego su ih zastupali muževi. Zbog toga neki autori ovaj pravni status porede s položajem maloljetnika i mentalno retardiranih, što inače i sam zakonski tekst navodi u čl. 920. koji kaže: "Mladoletnima udobljavanju se i svi oni, koji ne mogu, ili im je zabranjeno sopstvenim imanjem rukovati; takvi su svi uma lišeni, raspikuće sudom proglašene, propalice, prezaduženici, kojih je imanje pod stecište potpalo, udate žene za života muževljeva."

S obzirom na to da čl. 510. SGZ-a propisuje da se zajedničkom imovinom može raspolagati, prodavati ju ili opterećivati samo uz suglasnost svih punoljetnih i oženjenih muškaraca, postavilo se pitanje jesu li Srпкиnje uopće mogle biti članice zadruge. Rješenjem Kasacionog suda u Beogradu broj 2955. od 6. listopada 1871. navedeno je *expressis verbis* da žene nemaju članstvo u zadruzi, ali je isti sud Rješenjem broj 1212 od 27. svibnja 1877. utvrdio da su u pogledu nasljeđivanja ženske djece mjerodavne odredbe o zadruzi.¹⁹ Stav najvišeg srbijanskog sudskog foruma nije, dakle, bio jedinstven. Prema mišljenju većine, supruga nije bila član zadruge, pa je isključena mogućnost da ona bude starješina, posao koji je obavljala bio je manje vrijedan, nije mogla odlučivati o pitanjima vezanim za zadrugu. Premda nije mogla utjecati na život i rad kućne zajednice, ipak su udate žene bile okrivljene za raspad kolektivne, patrijarhalne zadruge, do čega je došlo u 20. stoljeću, kada su obiteljske veze i

¹⁷ Sveti arhijerejski sinod, Bračna pravila Srpske pravoslavne crkve, Beograd, 1994., čl. 99.

¹⁸ KALAUZOV, M., Položaj žene u porodičnoj zadruzi prema običajnom pravu južnih Slavena, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, 2008., str. 814.

¹⁹ STANIMIROVIĆ, V., Snaga običaja - porodica u srpskom građanskom zakoniku između starog i novog, POLOJAC, MIRKOVIĆ, Z. S., ĐURĐEVIĆ, M. (ur.), Srpski građanski zakonik - 170 godina, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2014., str. 151.

njihova vlastita imovina postali čvršća veza od svijesti o zajedništvu na temeljima krvne veze.²⁰

2.3. Miraz i imovinska pitanja

SGZ je regulirao institut miraza (od turskog *miras* i arapskog *mirat* što znači nasljedstvo) kao ženinog imetka, koji je ona donosila u brak iz svoje porodice. Kod svih balkanskih naroda je miraz bio poznat, a mogao je predstavljati svaku vrijednost (čl. 760-763 SGZ-a). Sam naziv ove imovine, "osobina" ili "osobac" (*peculium*) izražava da su pokretne stvari, često živina (goveda, ovce, koze i dr.) donijete iz roditeljskog doma "osobno" vlasništvo žene, tj. da su izvan kontrole zadruge.²¹ Kasnije je naziv miraz, odnosno "sermija" kod muslimana postao simbol ženskoga vlasništva. Ako se djevojka udala u rodnom selu, mogla je dobiti u miraz komad zemlje (pašnjak ili vinograd), ali ako je njezin muž živio u drugom naselju, onda je ona u brak donijela stanovitu svotu novca. O vrijednosti miraza dogovarali su se mladoženja i nevjestin otac na prijedlog nevjeste. Miraz, dakle, nije postao dio zajedničke imovine zadruge nego je ostao ženina imovina kojom je muž raspolagao. Ova pravna institucija predstavljala je s jedne strane imovinski temelj domaćinstva mladog para, ali je značila i egzistencijalni minimum za udovicu, ako nije mogla koristiti zajedničku imovinu. U Srbiji se "osobina" obično sastojala od nekoliko gusaka, purica, jedne ili dvije svinje, nekoliko ovaca, a rjeđe od janjeta ili krave. Sermija ili miraz bila je pokretnina u vlasništvu žene, ali se miraz u nekim slučajevima (kod Hrvata) davao i u nekretninama. On se mogao prodati, dati u zakup ili nasljeđivati među ženinim potomcima. Kod muslimana je na temelju ugovora poznatog pod imenom "kesim" (turski: najamnina), krava u vlasništvu žene davana u zakup drugoj zadruzi (na dvije ili tri godine), koja je zauzvrat plaćala određeni iznos novca ili davala mliječne proizvode. Budući da se starješina često protivio tome da se sermija uključi u zadругu, stoka u vlasništvu žene davana je u najam (kesim). Sav prihod (novac) ostvaren od ovog ili sličnog pravnog posla služio je za osiguranje egzistencije njezinih kćeri.²² Legalizacijom miraza prihvaćeno je da vrijednost koju je žena donijela u brak (predmeti ili životinje) ostane njezino vlasništvo. Zadruga isprva nije priznavala ovu imovinu, ali ju je postupno prihvaćala, posebno u kriznim vremenima, kada je domaćinstvo bilo primorano "posegnuti" za individualnom imovinom. To se događalo kada starješina nije mogao osigurati egzistenciju za sve članove domaćinstva.²³ U tom slučaju,

²⁰ NOVAKOVIĆ, N., Teorije o nastanku i strukturi porodičnih zadruga, Stanovništvo, br. 43, 2005., str. 108. <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-982X/2005/0038-982X0504105N.pdf>.

²¹ LUKOVIĆ, M. D., Bogišićev zakonik - Priprema i jezičko oblikovanje, Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, Posebna izdanja 105, Beograd, 2009., str. 209.

²² STOJAKOVIĆ, V., Imovina žene u sistemu zadružne svojine = Les biens de la femme dans le système de la propriété communautaire, Etnografski muzej Beograd, 2005., str. 47.

²³ ARDALIĆ, V., Bukovica, narodni život i običaji, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, JAZU, knj. V., Zagreb, 1900., str. 1-50, odnosno knj. XI, Zagreb, 1906., str. 169-170.

dobra koja su unijeta kao miraz mogla su se dati u zakup, ili su u kooperaciji postala suvlasništvo zadruga. Naime, ishrana stoke je bila skupa, pa se zadruga obvezala da će hraniti stoku o svom trošku, a zauzvrat je stoka postala zajedničko vlasništvo zadruga i ženine porodice. Muž je bio dužan miraz čuvati za djecu koja su ga naslijedila poslije majčine smrti. Miraz je na području Dinarskog gorja postao gotovo neizostavni element braka.²⁴ Specifičnost srpskog pravnog sustava bila je obveza da imovinu muža opterećuje zakonska hipoteka radi osiguravanja isplate miraza (čl. 776). Po zakonu, muž je bio glava "kuće", brinuo se o svojoj ženi, štiti ju i branio, osiguravao joj egzistenciju i zastupao ju u svim pravnim poslovima (čl. 109).²⁵ Dakle, žena nije imala čak ni poslovnu sposobnost.²⁶ Ona je bila dužna slušati svoga muža, ispunjavati njegova naređenja, podupirati ga u svemu, te se nastaniti i živjeti s njim gdje god je on htio. Shodno svojoj snazi, trebala mu je pomagati u obavljanju kućnih poslova, uvećanju i očuvanju bogatstva, održavanju reda i čistoće u kući, brizi o djeci i o njihovu odgoju s ciljem da "budu čista i dobra" (čl. 110). Dok je muž bio u kući, žena nije smjela govoriti, a niti joj je bilo dopušteno spominjati njegovo ime pred drugim ljudima. Na podređeni pravni položaj žena upućuje i činjenica da je srpski zakonik usvojio većinu odredaba ABGB-a o obeštećenju (čl. 1293-1340), ali ne i čl. 1328 koji propisuje: "tko zavede žensku osobu i ona začne", dužan je platiti troškove porođaja i ispuniti očinske obveze utvrđene zakonom. Zavođenje je bilo kažnjivo kao kazneno djelo ili kao ozbiljan policijski prekršaj, u zavisnosti od kvalifikacije djela, ali je rođenje izvanbračnog djeteta bilo sramota za cijelu obitelj i rodbinu, pa se takva djela obično nisu prijavljivala.²⁷ SGZ je razlikovao zakonitu djecu (rođenu 180 dana nakon sklapanja braka ili u roku od 300 dana od smrti muža), od izvanbračne ili usvojene djece (čl. 112). Otac je zastupao djecu u svim službenim postupcima (čl. 126). Pravo na uzdržavanje imali su dječaci do punoljetstva (do 21. godine), a djevojčice do udaje (čl. 117). Troškovi odgajanja djece teretili su oca, zatim majku, očeve roditelje, očevu braću (stričeve), i na kraju majčine roditelje, odnosno majčinog brata (ujaka).²⁸ Ako su svi nabrojani bili članovi zadruga, onda se o uzdržavanju djece skrbio starješina. Za odgoj izvanbračnog djeteta skrbila se majka, a ako ona to nije mogla ispuniti, tu obvezu, onda su slijedili otac, "kuća" i rodnici (čl.

²⁴ JUNG, K., Délszláv adatok a házassági szerződés és hozománylevelék egybevető vizsgálatához, u: Gy. Bordás (szerk.), Kőznapok és legendák, Forum, Újvidék, 1992., str. 37-44.

²⁵ BOŽINOVIĆ, N., Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku, Beograd, 1996., str. 73-74.

²⁶ DRAŠKIĆ, M., POPOVIĆ-OBRAĐOVIĆ, O., Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakonu, PEROVIĆ, L., Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka: Položaj žene kao merilo modernizacije, 2, Beograd, 1994., str. 15.

²⁷ GAVRILOVIĆ, B., Utvrđivanje vanbračnog očinstva prema Srpskom građanskom zakoniku, ĐORĐEVIĆ, S., Usklađivanje pravnog sistema Srbije sa standardima Evropske unije (knj. 6.), Pravni fakultet Kragujevac, 2018., str. 17-25.

²⁸ KATANČEVIĆ, A., Troškovi porođaja, POLOJAC, M., MIRKOVIĆ, Z. S., ĐURĐEVIĆ, M. (ur.), Srpski građanski zakonik - 170 godina, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2014., str. 346-347.

131). Osim supruge pravo na uzdržavanje imala je i udovica ako je nosila prezime umrlog (nije se preudala), bez obzira na to koja mu je po redu žena bila (čl. 412). Ako se ponovo udala ili je umrla, onda je imovina prelazila na zakonske nasljednike preminulog muža (čl. 415). Ako je jedan od supružnika ubio drugoga, ili je znao da će njegov bračni drug počiniti ubojstvo, onda nije mogao naslijediti supružnikovu ostavinu (čl. 419). Oporuku su mogli ostaviti i muškarac i žena (čl. 428), ali Srpkinja nije mogla biti svjedok oporučnog nasljeđivanja, niti skrbnica (osim ako se radilo o njezinoj djeci, odnosno o ostavini njihova oca). Roditeljsko pravo pripadalo je samo ocu. SGZ je u XXVIII. glavi, u člancima 759-788 regulirao bračne ugovore. Maloljetna nevjesta ili žena mogla je takav ugovor sklopiti samo uz suglasnost oca ili staratelja, ili uz sudsku potvrdu. Žena je bila vlasnica svake pokretne imovine (odjeća, oprema, pa čak i dar dobivenoga od muža), takvom imovinom je muž mogao raspolagati samo uz pristanak svoje žene. Žena je također bila ograničena u svom vlasništvu, jer pokretninu nije mogla prodati bez dozvole svoga muža (čl. 768). Ako imovinska pitanja nisu bila dogovorena u trenutku sklapanja braka, onda su obje strane ostale vlasnici svoje imovine. Ako se žena tome izričito nije usprotivila, smatralo se da je upravljanje imovinom povjerila mužu kao svom zastupniku. U određenim slučajevima (ako je muž bio rastrošan ili je inače imovina bila u opasnosti), žena je mogla tražiti da se njezinu mužu oduzme pravo upravljanja imovinom. Na isti način, muž je imao pravo zahtijevati da mu žena bude proglašena rasipnicom ako nije na odgovarajući način vodila kućanstvo (čl. 73).

Sumirajući navedeno možemo reći da je SGZ jamačno kodificirao ženska "prava" sukladno onodobnom običajnom pravu među južnim Slavenima na Dinarskom gorju. To se vidi i u činjenici što srpsko pravo nije preuzelo odredbu ABGB-a po kojoj sklapanjem braka nastaje obitelj s ciljem rađanja djece i radi međusobnog pomaganja bračnih drugova. U onodobnom srpskom pravu ne spominje se ni obveza uzajamnog uzdržavanja između supružnika, pa je stoga muž toga oslobođen. Žena je dakle, odgovorna za kućne poslove i podizanje djece, dok je muž dužan uzdržavati obitelj. Ista podjela uloga primjetna je i u drugim patrijarhalnim društvima u regiji, napose u turskom i albanskom obiteljskom pravu. SGZ je ostao "najpoznatiji" po odredbi članka 920 kojim je propisano da obiteljskom imovinom ne mogu raspolagati slaboumni, rasipnici, nezaposlenici, dužnici, osobe u stečaju i udate žene.

Ostanak ovog tradicionalnog poretka u kodificiranom pravu dugo je odredio položaj žene u balkanskim društvima. U Crnoj Gori i Hercegovini žene su imale mogućnost na ostvarivanje dodatne zarade odlaskom u nadnicu nakon obavljanja neopходnih kućnih poslova, ako im je starješina to dopustio. Tako stečena nadnica bila je ženin vlastiti prihod.

3. Ženska prava po kanunu Leke Dukadžinija

Dok je kod Srba i Crnogoraca zadrugu činilo više porodica povezanih u rodove, bratstva i plemena, Albanci su imali barjake (*bajrak*) i fisove kao širu zajednicu zasnovanu na rodbinskim vezama. Članovi zadruge bili su povezani zajedničkim vlasništvom nad nekretninama (ponekad i cijelim selom) i pokretninama, organizacijom zajedničke obrane i upravljanjem imovinom od strane izabranoga starješine (*pater familias*). Običajno pravo balkanskih gorštaka kodificirano je u zbirci Kanun Leke Dukadžinija (Kanuni i Lekë Dukagjinit, skraćeno: KLD). Građu za taj kodeks je na planinskom području sjeverne Albanije, Sjeverne Makedonije, Kosova i Crne Gore prikupio katolički svećenik Shtjefën Konstantin Gjeçovi i od 1913. godine počeo ga objavljivati u skadarskom časopisu *Hylli i Dritës*. Nakon njegova ubojstva od strane beogradskih vlasti, ovaj kodeks je tiskan 1933. godine.²⁹ Običajno pravo koje sadržava bilo je poznato širom Balkana, što potvrđuju i radovi Baltazara Bogišića nastali u periodu prije objave kodeksa. KLD u člancima 562, 563, 576, 577, 579, 588, 591, 592, 1044-1078 regulira pitanje porote, porotnika, kletvenika itd. Razvidno je da određene pravne institucije (čl. 13 - kazna, čl. 18 - porodica, čl. 28 - brak, čl. 37 - podnositelj molbe/zahitjeva, čl. 41 - zaručnički prsten, čl. 668 - posrednik, čl. 683 - jamac i dr.) nisu navedeni onako kako su preuzeti od naroda, nego ih je velečasni preuredio služeći se različitim pravnim aktima.

Kanun jasno razlikuje pravni status muškaraca i žena. Dječak je postajao muškarac nakon što je napunio 15 godina, kada mu je glava porodice darovao oružje (pištolj ili pušku). Od tada je on bio dužan braniti sebe, svoju porodicu, "kuću", sve ženske članove i naravno obiteljsku čast. Gorštaci i oružje su uzročno-posljedično povezani, jer samo naoružan čovjek može braniti svoju i plemensku čast. Zato je gubitkom oružja izgubio i čast.

Prema KLD porodica je zajednica ljudi koji žive pod istim krovom, koji u braku rađaju i podižu djecu i brinu se za njihov tjelesni, psihički i emocionalni razvoja (čl. 18 KLD-a). U tradicionalnoj balkanskoj patrijarhalnoj porodici žena je bila potčinjena ocu dok se nije udala, a kasnije mužu.³⁰ Morala je biti vjerna i poslušna, spremna povinovati se svakoj njihovoj zapovijedi. Albanka je prije svega supruga i majka, ali obavlja i teške fizičke poslove, a po potrebi rukuje oružjem. Muž je imao

²⁹ Kanun i Lekë Dukagjinit (vepër postume), përmbledhë e kodifikue prej Shtjefën Konstantin Gjeçovit, me parathane t' At Gjergj Fishtës e biografi t' At Pashk Bardhit, Shkodër, 1933. Usp. Kanun i Lekë Dukagjinit, përmbledhur dhe kodifikuar nga Shtjefën Gjeçovi, me biografi dhe parathënje prof. dr. Syrja Pupovci: Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës. Prishtinë, 1972. Vidi još: TRNAVCI, G., The Albanian Customary Law and the Canon of Lekë Dukagjini, A Clash of Synergy with Modern Law, Selected Works of Genc H. Trnavci. Expresso, 2008., str. 1-24. http://works.bepress.com/genc_trnavci/1.

³⁰ VUJAČIĆ, V., Crnogorska tradicionalna porodica i položaj žene u njoj (pitanje konteksta Opšteg imovinskog zakonika), Stogodišnjica opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, CANU, Podgorica, 1989., str. 211-235.

neograničenu vlast nad imovinom i nad članovima porodice. Njegova moć proizlazila je iz činjenice da je upravljao porodičnim imanjem, a svi njegovi naponi bili su usmjereni na poboljšanje ekonomske i socijalne situacije porodice.³¹

Brak je bio od velikog značaja za opstanak porodice, bratstva, roda i plemena, a najčešće su ga dogovarali roditelji, ili djevojčina braća i rođaci. Djevojka nije mogla sama odlučiti o udaji, niti odabrati budućeg muža nego se morala udati za dečka kojega joj je izabrao otac. Njezin otac je dogovarao bračne uvjete s mladoženjinim ocem, tj. novčani iznos koji je njezin otac dobivao na ime sklapanja braka i činjenice da će njegova kći udajom postati članica zadruga svoga muža. Dogovoreni iznos varirao je od 50 do 1.500 groševa i odgovarao je iznosu vražde odnosno krvarine (u Vinodolskom zakoniku), koja se kao novčana naknada plaćala za prolivenu krv. Zakonik cara Dušana u čl. 20 spominje vraždu kao vid kazne, a u čl. 103 i 183 propisuje sud nadležan za izricanje ove vrste kazne.³²

Zaruke su bile obvezne, njima je djevojka obećana mladiću. Simboli zaruka bili su prsten (burma), haljina ili cipele (čl. 30 i 31 KLD-a). Muž je bio dužan voditi računa o odjeći i obući svoje žene i svim njezinim životnim potrebama, te da čuva njezinu čast. Žena je trebala štiti čast svoga muža, pošteno mu služiti, biti mu potčinjena, ispunjavati bračne obveze, pošteno odgajati djecu, šiti odjeću i obuću i ne miješati se u zaruke sinova i kćeri (čl. 32-34).

Prema Kanunu zaručnički prsten je vezivao zaručnicu dok god je živ njezin zaručnik. Taj prsten se nije mogao ni zamijeniti, ni vratiti, a ako je zaručnica prekršila riječ i udala se za drugoga, njezini roditelji su "dugovali krv" mladoženjinoj kući (čl. 41 KLD-a). Međutim, zaručniku je bilo dopušteno da se predomisli i napusti zaručnicu bez ozbiljnih posljedica. U takvom slučaju nije mogao tražiti povrat prstena koji joj je dao, niti vraćanje novčanog iznosa koji je za nju platio. Preko posrednika je bio dužan obavijestiti djevojčine roditelje o odustajanju od braka i osloboditi ih prethodne obveze, dok se djevojka mogla slobodno udati za drugog muškarca. Djevojka se od već dogovorenog braka mogla osloboditi samo ako je postala virdžina (zavjetovana djevica) i odrekla se mogućnosti zasnivanja obitelji.³³ Tada su njezini roditelji bili dužni mladoženjinoj kući vratiti sve primljene darove, ali su zaručnički prsten i 10 groševa ostali u djevojčinih škrinjama do zaručnikove smrt, da ju podsjećaju kako ne smije pogaziti svoju riječ. Ona je ostala zaručnica i onda ako se mladoženja oženio drugom ženom, jer ju je samo zaručnik mogao osloboditi date riječi, inače je ova obveza prestajala tek njegovom smrću.

³¹ IVANOVA, J. V., Kanun i Lekë Dukagjinit (Sprovë e karakteristikave historike), Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat shoqërore, 2. sz. Tiranë, 1960., str. 104.

³² MARKOVIĆ, B. (prir. i predg.), Dušanov zakonik, Prosveta, Beograd, 1986.

³³ ŠARČEVIĆ, P., Virdžina - žena koje nema, Montenegrina.net.

<https://montenegrina.net/nauka/antropologija/virdzina-zena-koje-nema-predrag-sarcevic/>.

Stanovnici balkanskih planina u izoliranim bratstvima i plemenima (dakle, ne samo Albanci) dosljedno su se pridržavali odredaba kodeksa Leke Dukadžinija i po njemu su organizirali svoje živote te rješavali nastale sukobe. Kršenje ovih propisa kažnjavano je veoma strogo, jer ih je zajednica smatrala obveznim normama ponašanja.

S obzirom na važnost braka, svaka povreda bračnih odnosa imala je teške posljedice. Silovanje se kažnjavalo krvnom osvetom, a ista kazna je propisana i za preljub. Kod preljuba je KLD propisivao da počinitelji trebaju biti uhvaćeni *in flagranti* i da se oboje ubiju jednim metkom (čl. 920, 923).³⁴ U takvom slučaju roditelji nisu imali pravo na krvnu osvetu. Ali, ako su posumnjali da ubojica nije ubio njihovu kćer prilikom preljuba, a vijeće starješina (porota) je ocijenilo da su u pravu, onda je počinitelj ubojstva bio dužan "dvije krvi" i morao je platiti i novčanu kaznu (čl. 926-928). Krvna osveta bila je "stvar" muškaraca, pa zato žene nisu imale pravo na osvetu, ali nisu ni odgovarale za prolivenu krv. U slučaju kada je žena ubila muža ili drugoga muškarca, "dužnik" za "umir krvi" bio je njezin otac, ili brat, odnosno braća ako ih je imala.

3.1. Virdžine, tobelije, ostajnice, burneše

Prema KLD-u otac koji nije imao sina nije mogao ostaviti svoju zemlju, imanje ili kuću u nasljedstvo svojim kćerima (čl. 108), ali im je tijekom svoga života mogao darovati novac, namještaj i pokretnu imovinu. Nakon očeve smrti djevojka više nije mogla tražiti očeve darove ili ispunjenje njegovih obećanja (čl. 109).³⁵

U slučajevima kada je porodica ostala bez muškog nasljednika, jedna od kćeri mogla je preuzeti ulogu glave obitelji ako se zavjetovala da će ostati djevica, tj. virdžina, ostajnica, tobelija.³⁶ Odluku da djevojka postane "muško" mogli su donijeti njezini roditelji (najčešće otac), ali i sama djevojčica. No, događalo se da se već odrasla djevojka zavjetuje na djevičanstvo kako bi izbjegla neželjeni brak koji je njezin otac ranije obećao u njezino ime.³⁷ Budući da je prekršaj date riječi (besa) izazvao krvnu osvetu, uvredu nanесenu mladoženji djevojka je mogla oprati samo tako što je prisegnula da neće biti ničija žena. Običaj zavjetovanja djevojaka, koji je u 19. stoljeću zaživio na Dinarskom gorju, po mnogo čemu je jedinstven u svijetu, zbog čega i danas izaziva veliku pažnju znanstvene javnosti, ali i medija. Česta je tema u okviru "žen-skog pitanja".³⁸ Što se samog naziva tiče, najčešće rabljeni nazivi su virdžina (alban-

³⁴ BOEHM, Ch., Blood Revenge, The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1984., str. 142.

³⁵ HEKA, L., A balkáni fogadott szűz - burmesha, virdžina (virdžsina), tobelija. Iustum Aequum Salutare, no. 2021/2, Budapest, 2021., str. 33-53.

³⁶ DURHAM, M. E., High Albania, London, Virago Press, 1928., str. 293.

³⁷ VLAHOVIĆ, P., DANČETOVIC, V., Prilog proučavanju žena u krvnoj osveti, Glasnik Etnografskog instituta Srbije, IX.-X., Beograd, 1961.

³⁸ YOUNG, A., Women who Become Men. Albanian Sworn virgins. Oxford-New York, Berg Publisher, 2000., 113, str. 124; YOUNG, A., TWIGG, L., Sworn Virgins as Enhancers of Albanian Patriarchal

ski: *virginéshë*), tobelija (od turske riječi *többe*, odnosno od arapske *tauba*, što znači: zavjet) i burneša (albanski: *burrnesha*). Među južnoslavenskim narodima koriste se i nazivi ostajnica ili zavjetovana djevojka (zavjetnica), koji također ističu činjenicu da djevojka prisizhe na djevičanstvo.³⁹ Zavjet se polagao pred dvanaesticom starješina ("vijećem starješina", koji je ujedno bio i porotni sud). Osim trajne prisege, postojali su i privremeni zavjeti djevičanstva, kod kojih se virdžina obvezala da će ostati glava porodice dok ne odraste njezin mlađi brat i preuzme vođenje "kuće". U takvim slučajevima virdžina nije prisegnula pred cijelom zajednicom, nego se jednostavno počela odijevati kao muškarac, skratila je kosu i obavijestila općinstvo o svom novom statusu. Za vrijeme trajanja zavjeta imala je ograničenu pravnu i radnu sposobnost (mogla je sudjelovati na seoskim sastancima, ali bez prava glasa). Djevojke su privremeno postajale virdžine i onda ako su zamijenile muške članove porodice u slučaju krvne osvete. Budući da muškarci nisu smjeli napustiti kuću, upravljanje porodicom preuzela je virdžina. No, ako je krvna osveta prestala, tobelija više nije bila vezana zavjetom i mogla se slobodno udati. Albanke na Kosovu prisezale su na djevičanstvo i onda ako mladoženjin otac nakon isteka jedne godine, nije nevjestinu ocu još uvijek isplatio ugovorenu svotu (primjerice zato što su zaručnik i njegova porodica pod krvnom osvetom). Djevojka je mogla sačekati nekoliko godina prije nego što je odlučila skinuti zaručnički prsten, skratiti kosu, odjenuti se u mušku odjeću i naoružati se kako dolikuje "muškoj glavi kuće". Ponekad su i razvedene žene polagale zavjet djevičanstva. Nisu se o tome morale izjasniti pred cijelom zajednicom, nego su pred dvjema umiješanim porodicama (njihovom i suprugovom) obećale da se neće udati za drugog muškarca. Takva žena je samo skratila kosu, ali nije mijenjala ime, niti nosila mušku odjeću, mogla je i dalje provoditi vrijeme među ženama, iako je imala pravo biti u muškom društvu. Međutim, ako je prekršila zakletvu i ipak se udala, druga porodica (rođaci njezina bivšeg muža) imala je pravo na krvnu osvetu. Zavjetnicu su zvali "muška žena", ona se brinula o porodici kao "glava kuće".⁴⁰ Odrekla se mogućnosti udaje, te da ima porodicu i djecu. Za patrijarhalna društva na Balkanu bilo je karakteristično da je čast kućne zajednice mnogo važnija od njihova osobnog života.⁴¹

Society in Contrast to Emerging Roles for Albanian Women, Etnološka tribina, Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva, vol. 39, iss. 32, 2009., str. 124.

³⁹ GUŠIĆ, M., Pravni položaj ostajnice - virdžineše u stočarskom društvu regije dinarida, Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava o sezonskim kretanjima stočara u jugoistočnoj Evropi kroz vekove, Beograd, 1976.; BARJAKTAROVIĆ, M., Prilog proučavanju tobelija (zavetovanih djevojkica), Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. I, Beograd, 1948.; BARJAKTAROVIĆ, M., Problem tobelija (virdžina) na Balkanskom poluostrvu, Beograd, 1966.

⁴⁰ GAVRILOVIĆ, LJ., Tobelije: zavet kao osnov sticanja pravne i poslovne sposobnosti, Glasnik Etnografskog muzeja, Beograd, 1983./1947., str. 67-79.

⁴¹ DJAJIC-HORVÁTH, A., A tangle of multiple transgree ions: The western gaze and the tobelija. (Balkan sworn-virgin-cross-dressers). In the 19th and 20th centuries. Anthropology Matters Journal, 2003/2. <http://www.anthropologymatters.com>.

4. Raci, Dalmatini, Bunjevci, Šokci u Ugarskoj i Hrvatskoj

Za vrijeme turske vlasti u Ugarskoj mnogi su krajevi opustjeli. U njih su se u velikom broju doselili južni Slaveni s balkanskih područja. Novopridošle etničke skupine su od domicilnog stanovništva dobivale različite nazive kao što su Raci, Bošnjaci, Dalmatini, Iliri, katolički Raci, Bunjevci, Šokci, Toti, Vlasi, koji naizgled definiraju te skupine, ali zapravo to nije istina. Još i danas postoje prijepori o podrijetlu, identitetu i etničkoj pripadnosti članova svake od njih. Izuzetak predstavljaju Hrvati i Slavonci (Tóti), jer su Hrvatska i Slavonija (Tóthország) bile "pridružene strane" (partes annexae) Kraljevine Ugarske. Hrvatska i Slavonija su se sjedinile 1558. godine i od tada postoji zajednički hrvatsko-slavonski sabor. Od 1745. se raniji naziv Slavonija s područja Zagrebačke, Varaždinske i Križevačke županije proširio na teritorij Požeške, Srijemske i Virovitičke županije, koje je kraljica Marija Terezija 1745. povjerila pod bansku upravu. Time su i one postale dijelom "Kraljevinah Hrvatske i Slavonije". To je izazvalo dodatne prijepore, jer su Mađari tvrdili da su to starodavne mađarske županije, a naročito su se protivili tomu da ih se naziva Slavonijom, tvrdeći da one nemaju nikakve veze s "pravom" Slavonijom.

Kako su u Beču uglavnom prihvatili hrvatsko nazivlje, tako se ime Slavonija proširilo i na narečene tri županije. Mađarski politički krugovi su stoga redovno razlikovali "Gornju Slavoniju" (tadašnju Hrvatsku) od "Donje Slavonije" (spomenute tri "mađarske županije"). Ovo razlikovanje je ukinuto Hrvatsko-ugarskom nagodbom, kada su Mađari priznali Virovitičku, Srijemsku i Požešku županiju za teritorij "Kraljevinah Hrvatske i Slavonije". I hrvatski i mađarski povijesni izvori su katkad koristili naziv zemlje u jednini, a drugi put u množini. Prilikom pregovora o izmjenama i dopunama Zak. članka 1. iz 1868. godine, poznatijega kao Hrvatsko-ugarska nagodba, hrvatski zemaljski odbor želio je da se ozakoni naziv u jednini, tj. Kraljevina Hrvatska i Slavonija (odnosno Hrvatska, Slavonija i Dalmacija). Međutim, mađarski odbor je to odlučno odbio tvrdeći da se "sadašnji zakonski naziv" (Kraljevine Hrvatska i Slavonija, odnosno Kraljevine Hrvatska, Slavonija i Dalmacija) koristio stoljećima u diplomatskim ispravama, "a službeno ga je koristio i Hrvatski sabor, te u potpunosti odgovara sadašnjem javnopravnom statusu posestrima zemalja".⁴² Zato je ostao naziv u množini, što svjedoči da Slavonija i Dalmacija nisu bile "hrvatske pokrajine".

Usljed turskih osvajanja u Bosni, Hercegovini, Hrvatskoj i Dalmaciji došlo je u 16. stoljeću do značajnijih migracija s toga područja. Tada su se Hrvati nastanili u tadašnjoj zapadnoj Ugarskoj (uključujući i današnje Gradišće), odnosno u cijeloj južnoj

⁴² FI, 1872. III. kötet • 157-204. sz. A horvát ügyben kiküldött magyar országos bizottság válasza a horvát-szlavón országos bizottság által előterjesztett javaslatokra - Odgovor mađarskog zemaljskog odbora na prijedloge hrvatskog kraljevinskog odbora, 40-51.

Ugarskoj.⁴³ Njihova doselidba smatrana je privremenom, što zorno potvrđuju njihova prezimena zabilježena u raznim popisima. U Ugarskoj se prezimena koriste od vladavine Habsburgovaca, a postala su obvezna u vrijeme vladanja kraljice Marije Terezije i Josipa II. U popisima su Hrvate izbjegle na područje ugarskih županija Željezno (Vas), Somogy, Zala itd. jedno vrijeme popisivali po njihovim pravim prezimenima, ali su im dodavali pridjevak Horváth (mađarski: Hrvat), kako bi ih razlikovali od domaćeg pučanstva. Tako su popisivani kao: Patačić-Horváth, Keglević-Horváth, Kolonić-Horváth, Mlinarić-Horváth itd. Pridošlice iz tadašnje Slavonije (Zagrebačke, Varaždinske i Križevačke, te Sanske i Dubičke županije)⁴⁴ popisivani su na isti način, uz pridjevak Tóth, jer su Mađari Slavoniju zvali Tóthorszag (zemlja Tota). Kada se potvrdilo da njihovo izbjeglištvo neće biti kratkotrajno, nego trajno, da su dakle, oni postali stalno nastanjeni stanovnici Ugarske, onda je došlo do drugačijeg načina njihova bilježenja u popisima. Plemići su zadržali svoja izvorna prezimena bez pridjevka Hrvat (Feštetić, Patačić, Keglević, Kolonić itd.), dok su kmetovi i seljaci umjesto svojih prezimena upisivani pod oznakom "Hrvat" (Horváth, Horvath, Horvat, Horwath) koje je osim u Hrvatskoj vrlo često i u Mađarskoj, Slovačkoj, Sloveniji i Austriji. Kako je ovo prezime osobito rasprostranjeno u područjima koja su se nalazila u sastavu Kraljevine Ugarske, razvidno je da je ono nastalo kao oznaka za doseljenika iz Hrvatske, odnosno za pripadnika hrvatskoga naroda. Slavonci su pak zadržali prezime Tot (Tóth). Ovo stanje potrajalo je do Hrvatsko-ugarske nagodbe, kada su svi stanovnici Hrvatske, Slavonije i Dalmacije postali politički Hrvati, dok se ime Tóth proširilo na Slovake.

Za razliku od njih, sve druge doseljenike s južnoslavenskih područja (od 16. do 18. stoljeća), najveći broj mađarskih vrela nazivao je Racima, s tim da se među njima ipak pravila razlika između pravoslavaca i katolika. Ove potonje su nazivali "kato­ličkim Racima" (*katholische Raizen*), što je bio naziv koji se koristio i na dvoru.⁴⁵ Osim bosanskih i hercegovačkih Hrvata, i jedan dio Bugara katolika bio je uključivan u ovu zajednicu.⁴⁶ S obzirom da je u 19. stoljeću u Ugarskoj došlo do poistovjećivanja naziva Rac s pojmom Srbin, stoga su povijesna djela koja raspravljaju o razdoblju

⁴³ GEGŐ, E., A szent ferenczrendű bosnyák szerzetesek. Tudománytár, V. svezak, Buda, 1839., str. 128.

⁴⁴ DEDIĆ, E., Županija Sana i njezini robovi u drugoj polovini 13. stoljeća [Sana County and her Slaves in the Second Half of the 13th Century], Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 2022. <https://doi.org/10.17234/RADOVIZHP.54.9>.

⁴⁵ KALIĆ, J., Zur Bezeichnung Raška (Rascien) für den serbischen Staaat bis zur mitte des 12. Jahrhunderts. Balcanoslavica. 1976/5. Centar za istraživanje na staroslovenskata kultura, Negotin, 1977., str. 53-61. Usp. KALIĆ, J., Raški kraljevi: Regnum Rasciae, Zbornik radova Vizantološkog instituta, 41, Beograd, 2004., str. 183-189.

⁴⁶ TRÓCSÁNYI, Zs., The Legal status of the Bulgarian Colonies in Transsylvania, 1690.-1848., Kosáry Domonkos (ed.): Etudes historiques hongroises 1985. II., Publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois - Études historiques hongroises 16. Budapest, 1985., str. 542.

osmanske vlasti također preuzela taj diskurs, pa tako historiografija raniji naziv Rac gotovo bez izuzetka identificira s imenom Srbin, što ponekad dovodi do nesporezuma.⁴⁷

Postavlja se pitanje: je li se u primjeru Raca doista radilo o jedinstvenoj etničkoj pripadnosti, o grupnoj koheziji na temelju religije, jezika i podrijetla, odnosno grupne organizacije srpske nacije?⁴⁸ Iz mađarskog kuta gledano pravljena je razlika između “naših” (Mađara koji se bore protiv Osmanlija) i “njih” (svih ostalih koji ne pripadaju “nama”). Zato etničko ime Rac (rác), koje potječe od srednjovjekovnog naziva Raška, neki smatraju kolektivnim imenom za balkanske kršćane, odnosno za južne Slavene, a ne konkretnim nazivom za Srbe.⁴⁹ Autori koji zastupaju ovo mišljenje drže da je Rac zajedničko ime za “Jugoslavene” kao što je “Švabo” grupna oznaka za govornike njemačkog jezika.⁵⁰ Kao dokaz može se navesti činjenica da Raci u Érdu, Ercsu i Tökölu (Tukulji) u Peštanskoj županiji, žive u naseljima pored sumještana Srba, a nose dva zasebna etnička identiteta. Ovdlašnji Hrvati, kao i oni u Baćinu i Dušnoku u Bačkoj sami sebe nazivaju “Racki Hrvati”.⁵¹

Kada je 1701. jedan spis dvorske kancelarije doseljenike iz Dalmacije i Bosne nazvao “katoličkim Srbima”, oni su prosvjedovali zbog toga, pa su ih od tada stalno nazivali Dalmatinima.⁵² Isto tako su mađarski izvori isticali da su u Érdu nastanjeni Raci (za pravo Dalmatini), dok su istovremeno stanovnike susjedne Százhalombatte nazivali Srbima. Valja spomenuti s jedne strane da je Vuk Stefanović Karadžić, koji je često boravio u budimskom Tabanu (danas II. okrug u u mađarskoj prijestolnici), smatrao

⁴⁷ SKENDEROVIĆ, R., Suradnja biskupa J. J. Strossmayera i Ivana Antunovića, *Croatia Christiana periodica*, vol. 31, br. 59, 2007., str. 85-103. <https://hrcak.srce.hr/21894>; ANDRÁSFALVY, B., Délkelet-Dunántúl népeinek sorsa a Rákóczi-szabadságharc idején, *Együtt élő népek - eltérő értékrendek*, Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai, Szerk, Máthé Gábor, *Studia Ethnologica Hungarica XIV.*, Budapest – Pécs, 2011., str. 283-295; PÁLFFY, G., A tizenhatodik század története, *Magyar Századok*, Budapest, 2000., str. 177; SINKOVICS, I., A három országrész igazgatása, *Magyarország története 1526.-1686.*, Főszerk, Pach Zsigmond Pál. Budapest, 1985., str. 458; SZAKÁLY, F., Szerb bevándorlás a török kori Magyarországra, *Szomszédaink között Kelet-Európában*, Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára, Szerk, Glatz Ferenc, Budapest, 1993., str. 75-102.

⁴⁸ MÁTHÉ G., Kik a rácok? Az etnicitás kérdései a 16-17. században, A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságkori Dél-Dunántúlon DOI: <https://doi.org/10.61832/wok1.2023.10>

⁴⁹ HADROVICS L., Vallás, egyház, nemzettudat (A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt), Budapest, 1991., str. 68-73.

⁵⁰ SZILÁGYI, M., Az újraterleplő Tolna megye 1710-1720., *TTMT X. Szekszárd*, 1983., str. 49.

⁵¹ VULIĆ, S., *Oknjiževnom djelu Miše Jelića*, Podravina. <https://web.archive.org/web/20080920214659/http://www.podravina.net/pdf/Vulic-Jelic.pdf>. Usp. SKENDEROVIĆ, R., Odnos ugarskih Srba prema nacionalnom pokretu bačkih Hrvata tijekom druge polovine 19. stoljeća. // *Dijalog povjesničara-istoričara 9* / Igor Graovac (ur.) Friedrich-Ebert-Stiftung (FES), Zagreb, 2005., str. 113-132. <https://web.archive.org/web/20131009004813/http://www.cpi.hr/download/links/hr/7312.pdf>

⁵² Usp. HEKA, L., Dalmatini (Bunjevci) u slobodnim kraljevskim gradovima Segedinu i Subotici, *Zavod za kulturu vojvodanskih Hrvata, Subotica*, 2015., str. 27.

naziv Rac za najtočniji (jer su po njemu svi južni Slaveni Srbi), dok su pak pravoslavci u Pešti-Budimu 1848. u pregovorima s Lajosom Kossuthom zamjerali što ih se naziva Racima, te su tražili da se koristi njihovo nacionalno ime, "jer su oni Srbi".

Hrvati (uglavnom iz Bosne) živjeli su u velikom broju u Budimu, posebno u Vízivárosu, ali i u susjednom Tabánu, koji je javnosti poznat samo po svojim srpskim stanovnicima.⁵³ Svi nazivi koji su u sebi sadržavali oznaku Rac u današnjem glavnogradskom I. kvartu pretvoreni su u 19. stoljeću u naziv "srpski", čime su druge nesrpske južnoslavenske etničke zajednice potpuno zanemarene.

Prebivalište Raca može se teritorijalno jasno omeđiti, to je prostor koji je u vrijeme osmanlijske vlasti znatno opustošen. Na sjeveru je to na crti Pečuh - Baja - Segedin - Arad, na jugu uzduž rijeke Save i Dunava, na zapadu Požeška, Virovitička i Srijemska županija, na istoku Bačka i Banat. Tu činjenicu jasno potvrđuje naziv "Racka zemlja" (Rácország) kako su mađarski izvori nazivali južne dijelove Ugarske i Slavoniju, odnosno ime Raška (Rácság) koji se koristio za područje Zadunavlja.⁵⁴ Međutim, Raci su se razlikovali od Mađara i u pogledu oporezivanja (mađarska kmetska sela su dvostruko oporezivana), njihove zemunice (bunje) jasno su se razlikovale od mađarskih kuća, dok su u gradovima živjeli u odvojenim četvrtima ("taban", "mahala"). Nedvojbeno su među Racima značajnu većinu imali pravoslavci, kasniji etnički Srbi, pa ih je od Mađara jasno razlikovala i njihova pravoslavna vjeroispovijest, kao i narodno-crkvena autonomija koju su uživali. Zato se katkad za pravoslavlje koristi oznaka "racka vjeroispovijest". Od druge polovice 16. stoljeća na ovo su se područje naselili i Vlasi, pa od tada egzistiraju dva naziva: Rac i Vlah. Njih su Mađari međusobno razlikovali po govornom jeziku. Međutim, Statuta Valachorum (Vlaški statut) odnosio se na povlastice graničara, pa oznaka Vlah nije imala etnički karakter. U Hrvatskoj i Slavoniji se naziv Rac rijetko koristio, umjesto njega su pridošlice pravoslavne vjeroispovijesti skupno nazivani Vlasima, a njihov jezik "vlaškim jezikom". Kada se Ljudevit Gaj opredijelio za štokavsko narječje kao "ilirski" jezik, onda su mu Hrvati kajkavci zamjerali uvođenje "vlaškog jezika".

Glede nedoumice u vezi identiteta i teritorijalne pripadnosti rackog pučanstva vrijedi spomenuti dnevnik carskog izaslanika Stephana Gerlacha, koji jasno razlikuje Race od Hrvata i Mađara. Navodi da su Raci iz Hrvatske i govore hrvatski jezik: "Među njima živi jedan zao, podmukao i izdajnički narod, Raci, raspršeni odavde gotovo do Bugarske, koji govore hrvatski, jer su iz Hrvatske, koji vjeruju u pisma apostola Pavla, a čija su praznovjerja i vjera skoro isti kao i kod Grka. Izdaju mnoge

⁵³ Naziv Taban postoji i u gradskim četvrtima Szegeda i Pečuha. Dolazi od turske riječi "tabakhane", a odnosi se na štavljenje kože, što je bilo često zanimanje među južnim Slavenima.

⁵⁴ PÁLFFY, G., *Romlás és megújulás 1606-1703.*, Budapest, 2009., Magyarország története, 10, str. 68-71; SZAKÁLY, F., *Szerbek Magyarországon - szerbek a magyar történelemben (Vázlat)*, A szerbek Magyarországon. Szerk. Zombori István, Szeged, 1991., str. 11-50; MÁTHÉ, G., *op. cit.*, str. 207.

kršćane, nekima od njih pomažu za novac, dobro poznaju putove koji vode u kršćanski svijet i često Turcima pokazuju putove kojima mogu oteti stoku i ljude.”⁵⁵ Izvješća iz ovog povijesnog razdoblja svjedoče da su Mađari i Raci bili u lošim međusobnim odnosima. U dnevničkim zapisima Jánoša Kollarecka (1704.), koji je bio zadužen za organizaciju slavonskog protunapada protiv Raca, navodi se da je riječ o etničkom, ili bolje rečeno međuvjerskom sukobu. “Koliko smo mogli zaključiti iz raznih glasina, jedini i glavni cilj i namjera separatista je istrijebiti katolike na cijelom teritoriju Slavonije i susjednih županija Baranje i Tolne u Ugarskoj, a zatim zauzeti i pretvoriti ovu prekrasnu regiju u Racku oblast.”⁵⁶ Pismo iz 1706. poslano iz županija Veszprém i Fejér (Bijela) govori o Racima kao “gnjevnom, bezbožnom, nitkovskom narodu”.⁵⁷

Raci su, naravno imali vrlo slično mišljenje o Mađarima kao narodu, koji ih želi istrijebiti. O stupnju nepovjerenja između Raca i Mađara svjedoči i činjenica da oni nisu stanovali u istim naseljima, nego su izbjegavali bilo kakve socijalne kontakte. Klára Hegyi piše da su u krajevima s miješanim stanovništvom Hrvati i Mađari katolici živjeli zajedno u istom selu, dok su pravoslavni Srbi i Mađari uvijek živjeli u odvojenim sredinama.⁵⁸

4.1. Žene u kućnim zadrugama bačkih Hrvata

Bosanski franjevci su se već 1339. udomili u Szegedu, u donjogradskoj crkvi Gospe Sniježne i u franjevačkom samostanu.⁵⁹ U južnu Ugarsku je najveći doseljenički val iz Bosne pristigao potkraj 17. stoljeća, kada je izbjeglo između četiri i pet tisuća ljudi, predvođenih franjevcima i dubrovačkim trgovcima.⁶⁰ U to vrijeme funkciju bosanskoga provincijala obnašao je Mihovil Radnić, svećenik rodом iz Kalače (Kalocsa), koga su Mađari optuživali kako je poticao bosanske katolike da izbjegnu i dosele se u Ugarsku, koja je inače bila njegova domovina. S obzirom da su podrijetlom bili iz

⁵⁵ Navodi: BaLOG, K., *Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve I.* Szerk. K. Balog János. Szekszárd, 1978., str. 155.

⁵⁶ KÖPECZI, B., R. VÁRKONYI, Á., *Kollareck János emlékirata, Rákóczi tükör I.* Szerk. KÖPECZI, B., R. VÁRKONYI, Á., Budapest, 1973., str. 450-480. Priopáava: ovdje Mće 212.

⁵⁷ BÁNKUTI, I., *Iratok a Rákóczi szabadságharc középduántúli eseményeihez (1704-1708).* A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 13, Veszprém, 1978., str. 171-181, ovdje 176.

⁵⁸ HEGYI, K., *Török berendezkedés Magyarországon. História Könyvtár. Monográfiák 7.*, Budapest, 1995., str. 196.

⁵⁹ U Kraljevinu Ugarsku je 1433. stigao sveti Jakob (Jacobus di Marchia) kako bi se borio protiv bogumila, a pet godina kasnije i sveti Ivan Kapistranski. Obojica su stanovala u franjevačkom samostanu. Vjerojatno su od ovdašnjih bosanskih franjevaca htjeli saznati što više o bogumilima i njihovu ustrojstvu. REIZNER, J., *Szeged története, III. köt., Szeged, 1899.-1900.*, str. 11.

⁶⁰ Közgyűlési jegyzőkönyvek. Gyöngyösi irattár. Citira P. ÚNYI, B. OFM: *Sokacok-bunyevácok és a bosnyák ferencesek története, Kecskemét, 1989.*, str. 60-62. Usp. PÉTER, L., *Szegedi ferencesek, Szeged, 1991.*, str. 36.

Bosne i Dalmacije, nazivani su katoličkim Racima, katoličkim Srbima, Dalmatinima ili katkad Bošnjacima. Zadnji doseljenički val uslijedio je nakon što je 1683. oslobođen Beč, te je započelo protjerivanje Turaka iz Ugarske. Emerik Pavić navodi da su se potkraj 17. stoljeća na područje između Dunava i Tise doselili: "redovnik Andrija iz Duboče s 2700 osoba, redovnik Mihovil iz Velike s 2300, Ivan Seočanin iz Majevca s 1500, redovnik Ilija iz Dubočca, redovnici Josip Rančanin i Šimun iz Modriče s 6500, Grgo Zagoščanin iz Seočnice i Zablatka s 4500 te Jure Turbić iz Kuzmadagnje s 5300 osoba. Dakle, ukupno 22 800 doseljenika".⁶¹ Oni su se u razdoblju od 1686. do 1690. u velikome broju naselili na području između Subotice, Szegeda i Baje. Novodoseljenici su uživali znatna prava. Osim propovijedi na svojem jeziku, u Szegedu su imali i pravo na školovanje na "dalmatinskom" jeziku. U Baji je "bunjevački" bio službeni jezik koji su javni službenici trebali poznavati. Biskup Ivan Antunović naveo je zanimljivu zgodu kako je 1768. godine pri ustoličenju, bajski glavni sudac (inače, Mađar) prisegu morao položiti na hrvatskom jeziku.⁶² No, pridošlice su se brzo pomađarili. Biskup Antunović je razlog asimilacije vidio u tomu što su oni uglavnom bili neuki seljaci uz nešto malo obrtnika. Mađari su za njih simbolizirali gospodu, plemstvo, pa je poznavanje mađarskog jezika i pripadnost mađarskomu narodu značila ulazak u "više krugove".

O novopridošlim "balkanskim katolicima" autor monografije o Subotici István Iványi zabilježio je da su "glede vanjštine visoki i snažni, ravnog držanja, širokih ramena, guste smeđe kose. Imaju debele i guste obrve, ne nose bradu, već samo brkove, koji su im također gusti i čvrsti. Žene su vitke i visoke, imaju malu glavu, u mladosti im je lice lijepo. Odjeća im je uglavnom po uzoru na mađarsku. Kuće su im niske, zidane, s krovovima od trske, s obično dva prozora koji gledaju na ulicu, ali su i oni uvijek zatvoreni. Dvorišta su im široka, ograđena zidanom ogradom..."⁶³ I on je, poput drugih onodobnih autora posebno istaknuo da su "Dalmatini" u obiteljskom životu "sačuvali kućnu zadrugu donesenu iz pradomovine, u kojoj dominantnu ulogu ima patrijarhalan odnos između ukućana". Članovi zadruge su patera familiasa nazivali *dida* ili *čiča*, a njegove sinove *baća*. Profesorica Milana Černelić, koja je značajan dio karijere posvetila znanstvenim istraživanjima ove etničke zajednice, ističe da su u Podunavlju članovi zadruge nazivani "našom čeljadi". Domaćina zadruge ili "gazdu", koji je u pravilu bio najstariji član zadružne obitelji, "čeljad" je zvala "baćo", "čiča", "čiko", "dida" ili "ranko".⁶⁴ Među ženama je postojala slična

⁶¹ PAVIĆ, E., Ramus viridantis olivae in arcam militantis ecclesiae relatus, Budim, 1776.

⁶² ANTUNOVIĆ, I., Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, građanskom i gospodarskom, Beč, 1882.

⁶³ IVÁNYI, I., Szabadka - Szabad királyi város története II. sv. Bittermann József Könyvnyomdája, Szabadka, 1892., str. 582-603.

⁶⁴ ČERNELIĆ, M., Velika familija Dulić na Đurđinu, Godišnjak za znanstvena istraživanja, 2, Subotica, 2010., str. 123.

hijerarhija i odnos subordinacije kao kod muškaraca. *Didina* supruga je bila "gazdarica" i njoj su bile podređene ostale članice porodice. Iványi je o tome zabilježio: "Sudbina nove nevjeste u kući nije najpoželjnija jer nema nikakvih prava, a obveze su joj brojne, te u biti obavlja sve poslove koje pripadaju sluškinjama. Dužna je očistiti 'staromu' čizme, ne smije se žaliti, nego i prema najmanjem članu obitelji treba biti ljubazna i spremna na uslugu. Svoga muža ne oslovljava po imenu, već samo kaže: 'Čuješ!' a kada govori o njemu tada kaže 'On'. Suprugova brata također zove po nadimku ili nekom umiljatom riječi. Tako muškarce oslovljava s: dragi, vitez, hrabri itd., a ženske s nazivom kakvoga cvijeta ili nekom umiljatom riječi."⁶⁵ Muž nikada nije išao zajedno sa ženom, nego ispred nje, a u nazočnosti roditelja mladi supružnici ne bi razgovarali jedno s drugim, ili bi u međusobnu razgovoru jedno drugog nazivali *on* ili *ona*. Iványi spominje i da je "Dalmatin ponosan i nevoljko prihvaća bilo koga iznad sebe. Čak i sluga Dalmatin se prema gazdi ponaša kao prema sebi ravnopravnom čovjeku (...), a kada je ljut, tada i Mađare naziva Totima ili dođošima."⁶⁶

Postoje brojna povijesna i etnografska istraživanja ove grane hrvatske nacije. Iako se u pravilu govori o jedinstvenoj bunjevačkoj zajednici, ipak valja primijetiti kako gdjekad postoje značajna odstupanja između onih koji su ostali na Dinarskom području i doseljenika u Podunavlje. Mario Bara navodi iskaz jednog neimenovanog primorskog Bunjevca o svojim sunarodnjacima u Podunavlju. Za njih je kazao "...a to je već drugo, druga narav, druga rasa. A ovo su pravi Bunjevci, Hercegovci"⁶⁷ Branko Peruničić za Bunjevce u Bačkoj i Banatu ističe da je promjenom životne sredine i vanjskog društvenog okruženja došlo i do promjene njihova vrijednosnog sustava, pa su od stočara "postali odlični zemljoradnici, mirni, dobroćudni. Nastao je tip ravničarskog čoveka, sporog ali istrajnog u poslu. U njegovoj svesti se promijenilo merilo za čoveka. Čovek se ne ceni toliko po junaštvu i drugim vrlinama, koliko po bogatstvu 'marvom i lancem', to jest stokom i zemljom"⁶⁸ Doista, vezanost za zemlju oblikovala je njihov odnos prema svijetu, koji više nije bio sukladan načinu života koji je bio uobičajen na dinarskom području.

Zadržane su doduše vanjske značajke, ali je odnos u podunavskim zadrugama postajao manje patrijarhalan, dijelom vjerojatno i zbog utjecaja (uglavnom mađarskog) okruženja u kojemu su živjeli. Sličan model kućne zadruge preuzeli su i Mađari u

⁶⁵ IVÁNYI, I., *op. cit.*, str. 588-589.

⁶⁶ *Ibid.*

⁶⁷ BARA, M., Ekohistorijski pristup migracijama Bunjevaca, Godišnjak za znanstvena istraživanja, 4, Subotica, 2012., str. 11-31. Usp. ČERNELIĆ, M., Pristupi istraživanju bunjevačkih identiteta, *Studia ethnologica Croatica*, vol. 17, No. 1, Zagreb, 2005., str. 41; ČERNELIĆ, M., RAJKOVIĆ IVETA, M., Ogljed o primorskim Bunjencima: povijesna perspektiva i identifikacijski procesi, *Studia ethnologica Croatica*, 22, Zagreb, 2010., str. 283-316.

⁶⁸ PERUNIČIĆ, B., Postanak i razvitak baština na području Subotice od 1686 godine, Srpska akademija nauka - Posebna izdanja, knj. 306, Beograd, 1958., str. 42.

Bačkoj i Banatu (danas je u okvirima Mađarske ostao samo manji dio povijesne Bačke, koji čini Bačko-Kiškunsku županiju).

Kod primorsko-ličkih Bunjevaca graničara položaj žena i djece bio je svakako teži negoli u podunavskim zadrugama. Hijerarhijska diferencijacija unutar porodice bila je vidljiva na svakom koraku, napose prilikom objedovanja, kada su članovi zadruge zauzimali mjesta za stolom u skladu sa svojim obiteljskim statusom.⁶⁹ U podunavskim zadrugama žene i muškarci nisu čak ni objedovali zajedno, nego su žene ručale u kuhinji, a muškarci za stolom u blagovaonici.

Glava kućne zajednice u mađarskim zadrugama nazivan je "gazda" (*gazda*), a njegova supruga "gazdarica" (*gazdaasszony*) i imali su punu vlast nad zadrugom. Oca je nakon smrti nasljeđivao sin, kojega su izabrali članovi zadruge za svoga vođu.⁷⁰ U okolici Sombora, na salašima na Bezdanskom putu, zabilježen je slučaj da se nije birao novi "gazda", nego su braća zajednički odlučivala o poslovima zadruge.⁷¹

Svi ostali muški članovi obitelji bili su podvrgnuti starješininoj ("gazdinoj") vlasti i svedeni na ulogu najamnika. Razlika je bila u tomu što su u hrvatsko-bunjevačkim zadrugama svi članovi bili krvni srodnici, a u mađarskim "kućnim zajednicama" (*házközösség*) su neke najamničke poslove obavljali sluge, koji su pristajanjem na taj status postali članovi porodice. Ovisno o veličini zadružnog imanja i broju sinova, vanjski poslovi koje su obavljali bili su poslovi starog zapregaša, mladog kočijaša, najamnog hranitelja stoke, kravara, svinjara itd. Osim ove osnovne zadaće svaki od njih bio je dužan obavljati sve zemljoradničke i stočarske poslove vezane uz stoku i živinu u vlasništvu zadruge.

I u Podunavlju je za položaj žena bila karakteristična njihova podložnost prema muškim članovima zadruge i poslušnost ne samo prema njima, nego i prema onim ženama koje su u hijerarhiji bile iznad njih. Gazdarica je kao *mater familias* zapovjedala svim ženama u zadruzi, dakle ne samo kćerima i unukama, nego i snahama. Svi kućni poslovi pripadali su njezinu djelokrugu. Tako je imenovala peraćice posuđa, čuvarice sitne stoke, toviteljice, svinjarice, muzačice krava, ložionice i čistačice. Pečenje kruha ženske članice zadruge obavljale su naizmjenice, a osim kućanskih poslova, bile su dužne raditi i u polju. Bunjevke u Somboru i okolici morale su osim svakodnevnih kućnih poslova, održavanja higijene, izrade odjevnih predmeta i brige o djeci, hraniti sitnu stoku i perad te obrađivati vrt ("bašču"),⁷² a na okolnim

⁶⁹ SEKULIĆ, A., Bački Hrvati : narodni život i običaji, JAZU, Zagreb, 1991., str. 220.

⁷⁰ ČERNELIĆ, M., Zadruga kod Bunjevaca u Mađarskoj, Migracijske teme, vol. 6, No. 3, Zagreb, 1990., str. 317.

⁷¹ ČERNELIĆ, M., Velika kuća Ivana Opštinarina na salašima Matarići kod Sombora - Usporedni osvrt na zadrugu na salašima na Bezdanskom putu, Godišnjak za znanstvena istraživanja, 3, Subotica, 2011., str. 197.

⁷² ČOTA, A., Bunjevačka gazdarica, Dukat Ravnice, O Bunjevcima i Šokcima Sombora i okolice, Antonija Čota i Marija Šeremešić, HKUD Vladimir Nazor, Sombor, 2003., str. 55.

salašima žene su osim uobičajenih obveza trebale svaku večer “prati noge svezku i svekrvi, a svako jutro im ljubiti ruke”.⁷³

Poseban pravni položaj uživao je tzv. posvojeni zet, koji je dobivao status člana uže obitelji. Naime, ako je kći bila jedinica, onda su članovi zadruge njezina muža primali u zadrugu. On je sa sobom donosio nasljedstvo u novcu i životinjama, prestajao je biti članom svoje očinske kuće, te je postao punopravni član obitelji svoje žene. Sličan običaj postoji kod jugoslavenskih naroda na primjeru domazeta. Činjenica da je on “došljak” u ženinu obitelj nije mijenjala ovlasti koje su mu pripadale kao muškarcu, pa je i njemu žena morala biti jednako poslušna.

U mađarskoj tradiciji se pod zadrugom smatrala skupina od 3 do 5 obitelji koje su živjele zajedno u nekoliko kuća izgrađenih na istoj parceli, a zajedno su se bavile poljoprivredom. Upravljanje zadrugom preuzimao je najstariji muškarac ili ponekad žena. Jamačno je slavenska, balkanska kućna zajednica izvršila veliki utjecaj na mađarski način života, što zorno potvrđuje i mađarski naziv za obitelj (*család*), koji dolazi od staroslavenske riječi *čeljad*, kako su primjerice Bunjevci u Ugarskoj nazivali članove zadružne obitelji. Sama pak mađarska riječ *cselédség* (čeljad) kao oznaka za člana kućanstva postupno je dobila značenje služenja u okvirima neke obitelji. Naime, tim su se imenom označavali oni članovi “kućne zajednice” koji nisu bili krvni srodnici, nego su unajmljeni, ali su živjeli u zajedničkom kućanstvu. Zbog činjenice da su za članove kućne zajednice primane (zapošljavane) žene koje nisu bile u srodstvu s članovima zadruge, nego su obavljale kućanske poslove (kuharice, spremačice itd.), dovodio je ponekad i do ozbiljnih izgreda i sudskih procesa.⁷⁴

Mađarske “kućne zajednice” također su se temeljile na nepodijeljenom i načelno nedjeljivom zajedničkom imutku, kojim u ime zajednice upravlja jedan za to izabrani član. Članove zadruge povezuje zajedničko vlasništvo, gospodarenje, pa slijedom toga i pravo na jednako i plodouživanje.

Gazdarica je u nekim slučajevima zadržavala svoju ulogu i nakon suprugove smrti, no, češće je žena novog *pater familiasa* postajala nova gazdarica. Dotadašnja *mater familias* bi kao udovica bila zadovoljna poštovanom i časnom ulogom savjetnice i odgojiteljice unučadi koju su priznavali svi članovi obitelji. Ako je gazdarica umrla prije svoga muža, on bi izabrao novu upraviteljicu zadruge iz reda svojih snaha.⁷⁵

⁷³ ČERNELIĆ, M., Velika kuća Ivana Opštinarina na salašima Matarići kod Sombora, str. 198.

⁷⁴ SZEREMLEI, S., Hódmezővásárhely története. (A Hon ezer éves fenállása emlékezetére). V. kötet.

https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/hodmezovasarhely/hodmezovasarhely_tortenete_szeremlei_V/pages/001_b_csaladi_elet_szokasok.htm

⁷⁵ GYÖRFFY, I., VISKI, K., A magyarság néprajza II. A magyarság tárgyi néprajza: Gazdálkodás (gyűjtögetés, vadászat, halászat, állattartás, földművelés, teherhordás, közlekedés, jármű), díszítőművészet, a hagyomány tárgyai, Budapest: Egyetemi nyomda 1934., str. 508.

Rezime - umjesto zaključka

Proces razvoja ženskih prava u Srbiji, na Balkanu, odnosno u Hrvatskoj i Kraljevini Ugarskoj nije bio jedinstven, jer su žene na područjima pod Austro-Ugarskom imale puno veća prava od onih koje su živjele u sustavu patrijarhalnih zadruga, ili pod režimom običajnog prava na Dinarskim planinama. Ove prve imale su zakonom zajamčena prava, pa tako i pravo na školovanje, zapošljavanje i nasljeđivanje. Iako nisu bile ravnopravne s muškarcima, ipak su od 19. stoljeća u velikom broju školovane (pismene), neke od njih i obrazovane te emancipirane poput drugih žena srednje Europe. Za razliku od njih žene u Srbiji su velikim dijelom ostale nepismene i egzistencijalno ovisne o svojim muževima. Žene na Kosovu, u Crnoj Gori i Sjevernoj Makedoniji su pak bile podvrgnute običajnom pravu propisanom u Kanunu Leke Dukađinija, koji je "zacementirao" ženska prava na razini kakva je postojala u 15. stoljeću. Neke od njih su radije postajale "muške žene", virdžine, ostajnice, kako ne bi morale biti podvrgnute vlašću svojih očeva i muževa, ili kako bi izbjegle neželjeni brak, koji je u njihovo ime dogovorio njihov otac ili starješina obitelji. Naravno, bilo je među njima i onih koji su se za taj status odlučivale radi očuvanja "imena", tj. kolektivnog identiteta, "kuće", porodice, roda.

U Hrvatskoj, a poglavito u Ugarskoj, nije postojala "prćija" kao vid osobnog imetka žena, češća je bila praksa osobnog imetka u obliku "štara", udavačine opreme koju je donosila udajom. Zadruga u Hrvatskoj i Ugarskoj su postupno ukidane potkraj 19. stoljeća, čime su i žene postajale ravnopravne u svojim inokosnim obiteljima, napose u imovinskopравnim pitanjima.

LEGAL STATUS OF WOMEN IN PATRIARCHAL HOUSEHOLD COOPERATIVES IN THE BALKANS AND IN THE DANUBE REGION (HUNGARY AND CROATIA)

Summary: *The development of women's rights in Serbia, in Balkans, Croatia and the Kingdom of Hungary was not unique, as women living in the territories under the Austro-Hungarian Empire enjoyed much greater rights under the patriarchal system than under the cooperative system or the customary law regime of the Dinarides. The former had rights guaranteed by law, including the right to education, employment and inheritance. Although they were not equal to men, they became literate in large numbers from the 19th century, and some of them, like other Central European women, were educated and emancipated. In contrast, Serbian women remained largely illiterate and existentially dependent on their husbands. On the other hand, women in Kosovo, Montenegro and North Macedonia were subject to customary law, as stipulated in the Kanunja of Leka Dukagjinja, which "concretized" women's rights to the level of tacit law¹. Some of them preferred to become "manly women", virgins, staying at home, so as not to have to submit to the authority of their fathers and husbands or to avoid unwanted marriages arranged for them by their gobi očevitelili. Of course, there were also those who decided to do so in order to preserve their "name", i.e. their collective identity, their "house", their family, their clan. In Croatia, and especially in Hungary, there was no "prčija" as personal property for women, but the practice of personal property in the form of "štar", equipment that the bride brought with her to the marriage, was widespread. Cooperatives were gradually abolished in Croatia and Hungary towards the end of the 19th century, which gave women in their separate families equal rights, especially in matters related to property.*

Keywords: *Serbian Civil Code of 1844, KLD, Dalmatians-Bunjevci in the Danube region, rights and obligations of women, "zadruga" (cooperatives)*